

С. Я. ЄРМОЛЕНКО
СИНТАКСИЧНО-СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ В РЕЧЕННІ
(НА МАТЕРІАЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Зміст кожного речення, фрази, як результат взаємодії синтаксичної будови і лексичного наповнення її, сприймається читачем у певній послідовності. Слова поєднуються між собою і функціонують у реченні — основній комунікативній одиниці, — підпорядковуючись синтаксично-смісловим зв'язкам. У формуванні синтаксичних відношень важлива роль належить порядку слів. Виконуючи певну комунікативну функцію, речення членується на ряд послідовних синтаксично-сміслових словосполучень. Словосполучення пов'язані між собою сурядними і підрядними зв'язками. Від послідовності розгортання цих зв'язків залежить логічна організація висловлення. Логічний зміст повідомлення не допускає двозначності, а вона з'являється саме там, де порушується порядок вживання і взаємного підпорядкування словосполучень.

Розглянемо синтаксичну будову такого речення: *Казаровицька дослідна станція... провела дослід на дуже підзолистому легкосуглинковому ґрунті по вивченню ефективності різних торф'яних компостів* (Карт., 71). Порядок слів у наведеному реченні викликає двозначність синтаксично-сміслового зв'язку: словосполучення *дослід по вивченню ефективності* не може роз'єднуватися залежними від дієслова-присудка членами речення [*провела*] *дослід на дуже підзолистому легкосуглинковому ґрунті*, тому що таке роз'єднання означальної конструкції *дослід* (який?) *по вивченню ефективності* словами іншого словосполучення не виправдане стилістичними та структурними настановами висловлення. Речення треба перебудувати, щоб зберігалася однозначна залежність від слова *дослід* групи *по вивченню ефективності*.

Пор. *Казаровицька дослідна станція... провела дослід по вивченню ефективності різних торф'яних компостів на дуже підзолистому легкосуглинковому ґрунті*.

Слова, що перебувають у тіснішому синтаксичному зв'язку, не можуть роз'єднуватися іншими словосполученнями, щоб не порушувати послідовності логічного викладу думки.

Пор. речення: *Обприскувач призначений для хімічного захисту зернових, овочевих і технічних культур, а також молодих садів і лісосмуг від шкідників і хвороб* (Дов., 19).

Словосполучення *для хімічного захисту... від шкідників і хвороб* роз'єднується великим рядом однорідних членів речення. Крім того, синтаксично-інтонаційне виділення групи *а також молодих садів і лісосмуг* викликає зайве наголошення, протиставлення цієї групи попереднім однорідним членам, що не відповідає змістові повідомлення. Внаслідок особливого синтаксично-інтонаційного оформлення ряду однорідних членів словосполучення *від шкідників і хвороб* тяжіє до слів, які безпосередньо передують йому, а не до слова, від якого залежить граматично і за змістом (пор. ... *для хімічного захисту від шкідників і хвороб зернових, овочевих і технічних культур, а також молодих садів і лісосмуг*).

Невиправдана перервність синтаксично-сміслових зв'язків найчастіше зустрічається у реченнях із великою кількістю однорідних членів.

Напр.: *Обприскувач... призначений для знищення суцільних, смугових і окремих скупчень чагарників та інших деревних заростей шляхом обприскування їх гербіцидами на полях, луках, пасовищах, а також на меліоративних каналах*¹ (Дов., 34).

Ряд однорідних членів речення *на полях, луках, пасовищах, а також на меліоративних каналах* у наведеній фразі тяжіє до словосполучення *обприскування їх гербіцидами*. Логічна будова речення вимагає іншої залежності, іншого порядку слів, а саме: неперервний синтаксичний зв'язок повинна утворювати сполука *знищення... чагарників та інших деревних заростей на полях, луках, пасовищах*. Адже йдеться про те, що знищують чагарники на полях, обприскуючи кущі гербіцидами; з наведеної ж фрази можна було б

¹ Штучно ускладнює синтаксичну будову цього речення словосполучення *шляхом обприскування їх гербіцидами*.

зрозуміти, що знищують чагарники, обприскуючи їх на полях, луках тощо.

В аналізованих текстах зустрічається ще один тип порушення синтаксично-смиислового зв'язку, пов'язаний із функціонуванням однорідних членів речення.

Напр.: *Під посіви насінної картоплі всіх категорій обов'язково вносяться органічні добрива під попередник або безпосередньо під картоплю, а також мінеральні добрива* (Карт., 191).

Члени однорідного ряду роз'єднуються вставленим словосполученням *під попередник або безпосередньо під картоплю*. Це словосполучення за змістом виконує роль доповнення, уточнюючого члена речення (пор. такий порядок частин речення: *Під посіви насінної картоплі всіх категорій (під попередник або безпосередньо під картоплю) обов'язково вносяться... або Під посіви насінної картоплі всіх категорій обов'язково вносяться (під попередник або безпосередньо під картоплю) органічні, а також мінеральні добрива*).

Порядок слів у вищенаведеному реченні зумовлює таке членування останнього на синтаксично-значеннєві складники, при якому порушується однотипне відношення обох однорідних членів речення до підпорядковуючого словосполучення. Для чіткості і ясності синтаксичних зв'язків треба перебудувати речення, об'єднавши за допомогою порядку слів та сурядного зв'язку однорідні члени в одну синтаксично-значеннєву групу, з однаковою залежністю від спільних підпорядковуючих членів (див. вищенаведені зразки).

Рідше трапляються випадки порушення синтаксичного зв'язку в межах двочленного словосполучення. Контакткування залежних членів речення, їх порядок зумовлюють відповідну змістову будову речення, його сприймання читачем.

Напр.: *Найбільш вживані індекси в птахівництві наведені в табл. 2* (Птах., 47).

Порядок слів у наведеному реченні вказує на подвійну залежність: *індекси в птахівництві і вживані в птахівництві*. Щоб уникнути цієї двозначності, треба переставити члени речення. Крім того, для стилістичного оформлення цього речення краще використати іншу форму вираження присудка (пор. *вживані і наведені*). Напр.: *Найбільш уживані в птахівництві індекси наводяться в табл. 2*.

Внаслідок прямолінійності сприймання тексту виникають тимчасові синтаксичні зв'язки, які затемнюють синтаксично-значеннєві відношення між словами, заважають швидко зрозуміти написане. Щоб уникнути, наприклад, тимчасового зв'язку між словами *ефективність і підживлення* треба речення типу *Найбільшу ефективність підживлення дають у районах достатнього зволоження, а також при зрошенні* (Карт., 121) перебудувати так: *Найефективнішими є підживлення в районах із достатнім зволоженням і зрошенням*.

Послідовність, однозначність синтаксичного членування речення забезпечується не тільки порядком слів, а й правильним уживанням розділових знаків. Розділові знаки вказують на характер синтаксично-смислових зв'язків у реченні, на їх певне інтонаційне оформлення. Так, наприклад, за допомогою розділових знаків виділяються конструкції з однорідними означеннями, які протиставляються означальним рядам із неоднорідними означеннями.

Напр.: *Насос — триплунжерний, високообертовий... клапани — плоскі тарілчасті* (Карт., 23).

У наведених прикладах тире підказує, що прикметники виконують функцію іменної частини складеного присудка. Кома в першій конструкції і відсутність її в другій — показники різних синтаксично-смислових зв'язків між прикметниками. В першому випадку зв'язок паралельної залежності сурядності, в другому — зв'язок послідовної підрядної залежності.

Однак в аналізованих текстах дуже часто зустрічаються конструкції аналогічної будови з пропущеними розділовими знаками. Пор. *Брандспойти [—] універсальні [,] з безступінчатим регулюванням конуса розпилювання рідини...²* (Карт., 23); *Сирі [,] з поганою*

² У дужках позначасмо пропущений розділовий знак, якого вимагає правильна синтаксична будова речення.

вентиляцією льохи для зберігання насінних бульб непридатні³ (Карт., 200).

Непоследовно відокремлюються в рядах однорідних членів речення узгоджені та неузгоджені означення, іменні частини складеного присудка, в ролі яких функціонують прикметники.

Пор. *Частки великі, з хвилястими краями і поряд Частки дрібні* [,] *з хвилястими краями* (Карт., 227); *Чашечка забарвлена, з шиловидними кінчиками* (Карт., 234) і *Квітки червоно-фіолетові* [,] *з білими кінчиками* (Карт., 234); *Квітки червоно-фіолетові, яскраві, з білими кінчиками з середини віночка і яскравою білою зіркою зовні* (Карт., 228) і *Частки округлі* [,] *з витягнутими кінчиками та хвилястими краями, кінцева частка з серцевидною основою* (Карт., 229)⁴.

Очевидно, в подібних конструкціях кожний член однорідного ряду повинен відокремлюватися комою. Об'єднані в один переліковий період, прикметники, діеприкметники, прийменникові сполуки завжди в постпозиції формують ряд однорідних членів, відокремлюючись один від одного інтонаційно, а на письмі — комою: *не повинно бути бульб, уражених мокрою та сухою гниллю, пошкоджених мишами, совкою, хрущем, з опіками, підморожених, таких, що задихнулися, роздавлених та з тріщинами від ударів* (Карт., 205).

Порушенням синтаксично-інтонаційної організації сполук із однорідними членами є вживання в цих сурядних безсполучникових сполуках поодиноких сполучників, які розривають ряд однорідних членів, напр.: *Гірські райони характеризуються пониженою температурою, підвищеною відносно вологістю повітря, значною сонячною радіацією та багатством сонячного спектра, ультрафіолетовим промінням* (Карт., 177).

У поширених простих реченнях іноді помилково відокремлюються обставини: *У затінених приміщеннях для запобігання витягуванню ростків* [,] *застосовують додаткове електричне освітлення* (АК, 18).

Сприймання синтаксичної форми як певного змісту повідомлення, в якому вичленовуються поняття уже відомі і нові, ті, що пізнаються, залежить від форми вираження цих понять, від послідовності встановлення зв'язку між ними.

Часто розуміння цього зв'язку, а отже, і сприймання повідомлення утруднюється: у реченні з багаточленною послідовною підрядною залежністю нагромаджуються прийменникові зв'язки або однотипні безприйменникові (найчастіше родовий відмінок), серед яких важко визначити основний зв'язок і підпорядкований.

Такі речення треба перебудовувати, використовуючи можливості синонімічних утворень (напр., із прийменникової групи — прикметник), перестановок слів, виділення підрядних речень: *Не показали переваги оранки плугами без полиць порівняно з оранкою з обертанням скиби, якщо вона провадиться на однакову глибину. Немає переваги безполічної оранки і в боротьбі з бур'янами* (Карт., 52); *При використанні садивного матеріалу низької якості навіть при високому рівні агротехніки... високого врожаю одержати неможливо*⁵ (Карт., 94).

Пор.: *Використовуючи садивний матеріал низької якості, не можна одержати високий врожай навіть при високому рівні агротехніки.* В аналізованих текстах велике місце займають описи процесів (звідси — використання віддієслівних іменників). Проте для поліпшення стилю треба вживати і синонімічні конструкції, які відповідають сполукам із віддієслівними іменниками. Зокрема, таких замінів вимагають багато словосполучень із

³ Пор. тут же: *Забруднені, з налиплим ґрунтом бульби промиваються в чистій воді* (Карт., 200).

⁴ Серед великої кількості подібних прикладів спостерігається намагання розрізнити конструкції, в яких узгоджене і неузгоджене означення перебувають у відношенні послідовної залежності, і конструкції з сурядною залежністю означень. До перших можна зарахувати такі: *Квітки білі з кремовим відтінком* (Карт., 232); *Бульби білі з блідо-рожевими плямами, округлі* (Карт., 228). Проте таке розрізнення досить не последовне. На одній сторінці аналогічні побудови мають різні розділові знаки.

⁵ У наведеному реченні не тільки стилістичні, а й лексико-синтаксичні помилки: неправильно вживається слово *неможливо* замість *не можна*, і відповідно неправильна форма керування (*високого врожаю одержати неможливо*).

прийменником *при*, напр.: *При яровизації на бульбах ще до садіння виростають паростки* (Карт., 98). Пор.: *На яровизованих бульбах ще до садіння виростають паростки*.

Яке значення для стилістичного оформлення фрази і чіткості синтаксично-сміслових зв'язків між членами її має використання синонімічних конструкцій, можна бачити з таких прикладів:

При відсутності індивідуального визначення несучості цю ознаку при необхідності можна використати при доборі високопродуктивних індичок (Птах., 54). Пор.: *Якщо відсутнє індивідуальне визначення несучості, цю ознаку при необхідності можна використати, добираючи високопродуктивних індичок*. Або: *При доброму поєднанні, яке характеризує результати перевірки продуктивності потомства, слід розширяти відтворення цих ліній при чистопородному розведенні для передачі їх на промислове виробництво* (Птах., 114).

Див.: *При доброму поєднанні, яке характеризує результати перевірки продуктивності потомства, слід розширяти відтворення цих ліній, розводячи чисті породи для передачі на промислове виробництво*.

Специфічною рисою синтаксичної будови описів, як особливого типу повідомлення, є функціонування дієслів-присудків в узагальнено-особових та неозначено-особових формах. Стилiстична вправність висловлення характеризується чергуванням у ньому різних форм дієслів-присудків. Синонімія цих форм забезпечує правильну щодо стилістичних норм організацію фраз, абзаців. Різні способи вираження особи в дієслівній формі, співвідношення активної і пасивної конструкції є неодмінною умовою правильної побудови висловлення.

В аналізованих текстах здебільшого правильно чергуються видо-часові, особові і безособові форми дієслів у частинах складного речення або в кількох реченнях, із яких складається абзац, напр.: *Коли ж азотних добрив під час садіння в гнізда не внесено, то їх треба внести при першому підживленні...* (Карт., 120); *Вимірювання птиці проводиться з метою оцінки її продуктивних якостей...* *Вимірюють птицю...* *Тип будови тіла характеризують індексами...* (Птах., 47); *Краще всього збирання молодих бульб провадити б першій половині дня. Бульби збираються в ящики... і зберігаються до пророщування в приміщеннях (краще — бульби збирають і зберігають)* (Карт., 200); *Особливо треба прочищати їх [посіви] від домішок сортів, нестійких проти рака, інакше посіви втрачають (краще — втрачать) своє значення і під час апробації будуть забраковані* (Карт., 189).

Проте в співвідношенні різних форм дієслів-присудків трапляються як стилістичні, так і граматичні помилки. Стилiстичною помилкою, наприклад, є вживання пасивної конструкції в реченні типу *Насос триплунжерний запозичений з обприскувача* (замість: *Насос триплунжерний запозичують* або краще: *беруть із обприскувача...*⁶ — Дов., 19). Граматично-значеннєву співвіднесеність дієслівно-присудкових форм порушено в такому реченні: *Під час ґрунтової і повітряної посухи асиміляція у неї [картоплі] припиняється навіть у тому випадку, коли вона⁷ [є] забезпечена поживними речовинами і температура буде сприятлива* (Карт., 33).

Подібна співвіднесеність дієслівно-присудкових форм суперечить нормам синтаксично-сміслових зв'язків у межах одного речення.

Структурною особливістю простого багаточленного і складного речень є функціонування в них словосполучень із пропущеними членами (або із відповідними займенниками на їх місці). Для точності, однозначності синтаксично-сміслових зв'язків важливо, щоб пропуск членів словосполучення чи вживання займенника не утруднювали сприймання змісту речення, не порушували логічної будови його. Див.: *Обприскування дерев здійснюється вентиляторним розпилювальним соплом, польових культур — широкозахватною штангою* (Дов., 35).

⁶ Щоб уникнути двозначності у синтаксичній організації фрази, можна також перебудувати останню, вживаючи присудкову форму на *но*: *Насос триплунжерний запозичено...*

⁷ Займенник *вона* не точно передає значення синтаксичного зв'язку: хто *вона*? — *картопля* чи *асиміляція*?

Пропуск у другій частині речення двох попередніх членів стилістично не вмотивований. Нагромаджуються безприйменникові форми непрямих відмінків із віддаленим керуванням. Це утруднює синтаксично-сміслові зв'язки. Деяка штучність такого пропуску слова залежить від форми вираження дії, процесу⁸ (*обприскування здійснюється*). Пор. стилістично правильну будову речення з іншою формою вираження дії: *Дерева обприскують вентиляторним розпилювальним соплом, польові культури — широкозахватною штангою.*

Пропуски слів, як явище синтаксису, в багатьох випадках зумовлюються морфологічною формою цих слів і тих, із якими вони синтаксично пов'язані. Не можна, наприклад, пропускати слово *сорт* у такому реченні: *До групи ранніх сортів, досить скоростиглих, належать Прикульська рання — районований в усіх областях півдня України і Царніківська — районований у Херсонській області...* (АК, 8).

Означення *районований* не узгоджується з формою жіночого роду *Прикульська рання, Царніківська*, а зв'язок із означуваним словом *сорт* дуже віддалений, причому вихідна форма [*сорт*] *районований* у реченні відсутня. Можливості пропуску слів, утворення еліптичних словосполучень залежать від морфологічної форми слів, від розміщення останніх у реченні, від формування частин речення, речень із паралельною морфологічно-синтаксичною будовою. Див. синтаксично правильну будову фрази типу: *Досить поширений на півдні також сорт Рання роза, а в Кримській області — Ульяновська* (АК, 8).

Отже, порядок слів у реченні, перервність чи неперервність зв'язку, послідовність вичленування словосполучень, морфологічно-синтаксичні особливості речень із еліптичними словосполученнями — це те, що визначає (разом із іншими граматичними ознаками) синтаксично-сміслову організацію висловлення, впливає на логічний зміст та стилістичне оформлення фрази.

Скорочення

Карт. — «Картопля», вид-во «Урожай», К., 1965.

Дов. — «Довідник по механізації хімічного захисту рослин», вид-во «Урожай», К., 1965.

Птах. — «Птахівництво», вид-во «Урожай», К., 1965.

АК — О. Г. Абрашина, Картопля на зрошуваних землях, вид-во «Урожай», К., 1965.

⁸ Словосполучення типу «віддієслівний іменник + дієслово здійснюється» є здебільшого штампом, який створює штучну синтаксичну форму. Напр.: *Навіска обприскувача здійснюється на поздовжні тяги гідросистеми трактора* (Дов., 28). Пор. *Обприскувач навішують...*